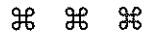

ד"ר מיכאל ליטמן

חובת האשה לגור עם הורי הבעל

ראשי פרקים

- א. תופעת המתח בין אשה לחמותה
- ב. מידת חובתה של האשה
- ג. תיאור תשובת רבי חיים כפוסי
- ד. תשובת רבי יעקב קשטרו
- ה. תשובת רבי חיים כפוסי

א. תופעת המתח בין אשה לחמותה

מגורים משותפים של ילדים נשואים עם הוריהם גורמים לרוב למתחים, הן של הבעל עם חמותו ובפרט הכלה עם חמותה. תוסר הפרטיות, התערבות החורים בחיי בניהם, מתן "עצות" בניהול הבית וגידול הנכדים, תובענות יתר לתשומת לב כלפי עצמם, משפיעים לרעה על האינטימיות וההרמוניה בחיי הזוג. הם גורמים למריבות בין הבעל לאשתו, ולעתים מסתיים הדבר בהרס המשפחה הצעירה ובגירושין.

כבר נקבעה ההלכה בימי הגאונים שהבעל רשאי לסרב לגור עם הורי אשתו ללא כל נימוק, אף שהוא חייב בכבודם.¹ הבעיה הרבה יותר מורכבת לגבי מגורי האישה עם הורי הבעל, ובמיוחד עם החמות. הבן, גם אחרי נישואיו, חייב בכבוד ההורים ובשימושם, וממילא חייב הוא לעתים לגור בקרבתם או יחד אתם, וגם אשתו נגררת לכך.² אלא, שכאמור, הדבר מביא לידי מתחים, וכבר נידון הדבר אצל חז"ל (יבמות ק"ז, א).³ וכך כתב רבי יעקב עמדן מאלטונה בשו"ת שאילת יעביץ ח"א סי' לב:

שנאת החמות לכלתה, אע"ג דהויא מילתא דשכיחא טובא, מ"מ נראה שעיקרו אינו מצוי אלא בדרות יחד, דמרגלן קטטה, אי משום אכילת

1 רמב"ם הלי אישות יג"ד. לפי המגיד-משנה על אתר, "אלו דברים פשוטים וכן כתבו הגאונים." וכן אומר ר' חיים בנבנשתי (דינא-דחיי ח"א לאוין פא): "האומר לאשתו אין רצוני... אינם מבוארים בתלמוד, אלא הגאונים הם וכתבם הרמב"ם בפ"יג והטור בסי' עד, ודברים נכונים בטעמי הם." לחובת הבעל לכבד את חמיו ראה: ש"י הרץ, "חייב אדם לכבד את חמיו", טללי אורות ח עמ' 74-71.

2 כתובות ס"א, ב.

3 ראה עוד שו"ת מהרשד"ם אה"ע סי' רלד: "כי דרך הנשים לחיותן דבקות אצל הבנות יותר מאצל הבנים, ובפרט שאין כלה וחמותה דרות בכפיפה אחת."

גירסא ואי משום מילי, מתוך שרגילה בה קצה מפניה, נפשה בחלה בה, יוצאת ונתקלת, נכנסת ונתקלת בה. על כן יאמרו המושלים אם ירעו זאב וטלה כאחד, תדור כלה עם חמותה.⁴

השנאה ההדדית אינה מחויבת המציאות, שהרי כך ממשיך היעב"ץ שם :

אך מה שיצדק מחובר לא יצדק נפרד... כי אמנם באינן דרות ושוכנות יחד, אינו דבר מחויב בהחלט. והרי הנביא צווח (מיכה ז, ו) והתנא קרא אחריו מלא על דור אחרון, כי בת קמה באמה, כלה בחמותה (ע"פ סוטה מט, ב; סנהדרין צז, א). מכלל שהוא דבר היוצא מהמנהג הטבעי והנאות בבני אדם, כמו בת קמה באמה דסמיכא לה. והראוי לעולם שיתנהגו באהבה. אלא על כרחך כמ"ש, לחלק בין כשדריים יחדו בבית - אז הקטטה מצויה ביניהם ושונאות זו את זו. משא"כ בנפרדות - קרוב לודאי שיאהבו זא"ז לפי הטבע."

לא בכדי ביקש הגר"א באגרתו מאשתו ומשאר בני ביתו לכבד את אמו האלמנה: "ואשה את רעותה תשמח בדברים טובים... ואף אם תעשה אחת מכם שלא כחוגן, תמחלו זה לזה ותחיו למען ה' בשלום."⁵

ב. מידת חובתה של האשה

1. כשהתחייבה קודם נישואיה

יש שהאשה התחייבה לפני הנישואין לגור עם חמותה, אבל אחרי הנישואין התגלעו סכסוכים ומריבות, והופרע השלום בין בני הזוג בגין התערבות החמות. נטיית בתי הדין הרבניים בימינו היא לחייב אותה לגור עם החמות, בהסתמך על התחייבותה לפני הנישואין "דסברא וקבילא". פסיקה זאת נסמכת על שו"ע אה"ע קנד, א,⁶ וכן על מה שכתב ר' משה בנבנשתי בעל כנסת-הגדולה :
אבל אם התנו, אין כח בידם להוציאם החוצה. ולא הוי כדברים שאפילו התנה בשעת קדושין יכולה לומר סבורה הייתי לקבל, עכשיו איני יכולה לקבל...⁷

4 ראה המאירי בבית-הבחירה חולין עמי ריח: "ובדרש אמרו אם יעלה תמור בסולם, ימצא דעת בכובסים; אם יזור גדי עם נמר, תדור כלה עם חמותה; אם נמצא עורב כולו לבן, תמצא כשרה בנשים."

5 עלים לתרופה, בתוך: "י"ל הכהן מימון (עורך), ספר הגר"א ח"א עמי שמ.

6 פסקי דין רבניים ח"ב עמי שנג; ח"י עמי שנה.

7 ועיי דינא דחיי, שם עמי 410. בעל כנה"ג דייק זאת מתשובת הרי"ם, סי' רלה, שלדעתו מתייחס רק למקרה שלא התנו בשעת הקדושין שיגורו הורים עמהם. לדעת הדיינים בפד"ר ח"א, עמי כא אין ראייתו של בעל כנה"ג מוכרחת.

בפסק דין אחר של בתי הדין הרבניים, למרות התחייבותה של האישה היא יכולה לחזור בה, ולא יהיה לה דין מורדת, להפסיד כתובתה, אם נוצרו נסיבות בהתנהגות החמות שלא נצפו מראש.⁸

2. בהעדר התחייבות מוקדמת

גם אם לא התחייבה האשה לפני הנישואין לגור עם חמותה, יש שפסקו שבאופן עקרוני אשה חייבת לגור עם הורי בעלה, כדי שהוא יוכל לשמש אותם. ולכן במקרה של סכסוכים נוהגים להעמיד אישה שתברר בשל מי באות המריבות, ומוציאים מהבית את הגורם לקטטה.⁹

לדעת הראב"ד, "אם באה היא בגבולן אין מוציאים אותם בשבילה (=בשביל האישה) ממקומן, אע"פ שהמדור שלו ואין להן בו זכות, הואיל והוא (=הבעל) רוצה בעמידתם. אבל מבקשים מהן לסדר ענין שלא יצערו אותה בדירתן."¹⁰ אבל אחרונים פסקו שלא כראב"ד.¹¹

3. טענת האשה

האם האישה חייבת לטעון טענה שהורי הבעל מציקין ומרעין לה, כדי שיוציאו אותם מביתה? האם יקבל בית דין את בקשתה לצאת ביוזמתה מביתה, רק כשיראה שיש ממש בדבריה?¹² או שמא, אם האישה רוצה לצאת ולא לגור עם ההורים כלל, אין היא חייבת לטעון טענת הצקה, כפי שעולה משו"ת ר' חיים כפואסי בכ"י (להלן: שו"ת רח"כ) המובאת להלן.¹³

היסוד למחלוקת הוא בהבנת דברי הרמב"ם בה"ל אישות יג, יד: "וכן היא שאמרה אין רצוני שיכנסו אצלי אמך ואחיותיך ואיני שוכנת עמהם בחצר אחת מפני שמרעין לי ומצירין לי - שומעין לה, שאין כופין את האדם שישבו אחרים

8 פד"ר ח"א עמ' רא; ח"ב עמ' שג; ח"ו עמ' ה; ח"י עמ' שנה.

9 שו"ת הגאונים, מהד' א' הרכבי ח"א סי' קלד; תשובות הרי"ף, מהד' לייטער, סי' רלה; הובאה ע"י רבנו ירוחם בספר מישורים, נתיב כג סוף ח"ה. ועיי פד"ר ח"א עמ' רא.

10 השגות הראב"ד על הרמב"ם ה"ל אישות יג, יד.

11 שו"ת פרח מטה אהרן ח"א סי' ס; שו"ת דברי ריבות סי' קמ; פד"ר ח"א, עמ' רא.

12 שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סי' קב (לדעת רבי חיים כפואסי, זאת דעתו של הרשב"א, אך להלכה לא פסק כן); רמ"א אה"ע עד, י; שו"ת אה"ל-יעקב סי' נ (המובאת בתוך תשובת רח"כ להלן); ערך-לחם אה"ע סי' עד; שו"ת פרח מטה אהרן (לעיל הע' 11); שו"ת דבר-משה (אמארייליו) ח"א ה"ל כתובות סי' גל. כך נראה לכאורה גם מתשובות מהר"ם מרוטנברג ח"ד (דפוס פראג) סי' פא. בשו"ת מהר"ם מרוטנברג ח"ג (דפוס קרימונה) סי' רצא מובא הדבר בשם רב פלטאי.

13 שו"ת רח"כ סי' ד. התשובה זהה עם חילופי גירסאות מסויימים לשו"ת מהר"ם גאויזון שבכ"י 127 בספריה הלאומית בירושלים, סי' מו-מו, שיצוינו להלן בהערות בפרק ו: כתי"ג.

עמו ברשותו. " כפל הלשון "אין רצוני שיכנסו אצלי... ואיני שוכנת עמם בחצר אחת..." נתן מקום לפרשנויות שונות. ר' יעקב קאשטרו, המהריק"ש, שהיה מרא דאתרא של מצרים במחצית השנייה של המאה הטי"ז, סבור שמדובר בשתי סיטואציות - האחת, שהאישה תובעת להרחיק את הורי הבעל מעליה; והשנייה, שהיא חפצה לצאת עם בעלה מהמגורים המשותפים עם ההורים. בשני המקרים שומעין לה, רק אם היא נותנת טעם לדבריה, שהם מרעין ומציקין לה, טענה שחייבת להתברר בפני בית הדין.¹⁴

רח"כ, שהתפלמס עמו סבור, שדברי הרמב"ם מכוונים לסיטואציה אחת בלבד, והיא שהאישה רוצה להרחיק את קרובי הבעל הן מביתה הפרטי והן מהחצר שבו ביתה. רק במקרה כזה חייבת היא לטעון טענת מרעין ומציקין. אבל אם היא ביוזמתה רוצה לצאת ממקום המגורים המשותפים, אין היא חייבת להביא שום נימוק לכך, "כי אינה כפונה לפני ארי, ולחיים נתנה ולא לצער..."¹⁵ פרשנותו של רח"כ לרמב"ם הינה חידוש, שאין לו כמעט אח ורע לא לפניו ולא לאחוריו.¹⁶ רח"כ עומד בתקיפות על דעתו ויוצא בחריפות יתירה כנגד מהריק"ש, תוך הבעת לעג עוקצני על כישוריו של בר-הפלוגתא שלו.¹⁷

ג. תיאור תשובת רבי חיים כפוס

התשובה המתפרסמת בהמשך לקוחה מקובץ של שו"ת רבי חיים כפוס, שהיה דיין ופוסק במצרים במחצית השנייה של המאה ה-טי"ז וראשית המאה ה-י"ז (נפטר בשנת שצ"א). קובץ זה מצוי בשני כתבי יד דומים. האחד הוא כ"י הנמצא בבית המדרש לרבנים ע"ש שכטר בניו-יורק (R1454) הכולל 79 תשובות. השני הוא כ"י קאופמן, המצוי באוסף של מדעי המזרח 133 בספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, וכולל 32 תשובות (אשר מהן התשובה האחרונה אינה שלמה).

14 שו"ת אהלי יעקב שם. לתולדות חייו של המהריק"ש ראה: הקדמת א' שוחטמן לשו"ת רבינו מאיר גאויזון זצ"ל ח"א עמ' 80-81. דברי יוסף לרי יוסף סמברי, מהד' שי שטובר, במפתח.

15 על פי פסחים מט"ב וכתובות ס"א. לתולדות חייו של רח"כ ראה מאמרי "תשובה אחת משו"ת ר' חיים כפוס", ממזרח וממערב ב ר"ג (תשי"ם) עמ' 65-59; הקדמת שו"ת מהרי"ם גאויזון ח"א עמ' 74-75.

16 למעט פד"ר ח"י עמי שנה, שכיוון לדעה זאת אך מנימוק אחר.

17 על סגנונו החריף ודרכו הפולמוסית ראה: תשובה אחת משו"ת רח"כ (לעיל הע' 15), עמ' 57-56 ובהערות 29-33 שם; וכן מאמרי "הקשרים שבין מצרים לקנדיה במאות ה-טי"ז וה-י"ז", סיני פח עמ' נב-נט. ראה גם לשונו בפולמוסו עם ר' בצלאל אשכנזי: "וואגב שקלא וטרחא סלקה ריתחא ולא יכולתי להתאפק" (שו"ת רח"כ סוף סי' ז).

את שני כתבי היד תיארתי בהרחבה במקום אחר,¹⁸ ואכמ"ל. עד כה נדפסו שבע תשובות משל רח"כ - סימנים א, ב, טו, מט, סו, סט, עז.¹⁹ תשובה ד' המתפרסמת בזה מבוססת על כ"י נ"י, תוך השוואה עם כ"י קאופמן. כמו כן, נעשתה השוואה עם אותה תשובה שמופיעה בשו"ת ר' מאיר גאויזון בכ"י סימנים מו-מו. פרופ' א' שוחטמן, שההדיר את שו"ת ר' מאיר גאויזון, לא כלל בקובץ זה מספר תשובות של רח"כ, כולל זו שלפנינו, "בשל הסיבה שספר תשובותיו (=של רח"כ) עומד לראות אור בקרוב מכ"י, וכל תשובותיו שבכ"י שלפנינו מצויות בתוך ספר תשובותיו."²⁰ אנו מקווים בע"ה שכך יהיה.

להשלמת התמונה והארתה אנו מפרסמים מחדש (להלן פרקים ד-ה) את תשובת מהריק"ש סי' נ, נשוא תשובתו של רח"כ, תוך השוואת התשובה הנדפסת עם תשובתו בכ"י ועם שו"ת רח"כ סי' ג שדנים באותו נושא. במכון לתצלומי כ"י בירושלים מצוי כ"י של שו"ת אהלי-יעקב, שעל פי הסיגנטורה "נדפס תחת הכותרת אהלי יעקב, ליוורנו, תקל"ד." אולם השוואה בין כתב היד לבין התשובה שנדפסה בליוורנו תקמ"ג (הדפוס היחיד המצוי) מצביעה על הבדלים.²¹ מתוך השוואה מדוקדקת של תשובת מהריק"ש שלפנינו עם שני כתבי היד הדנים באותו נושא, עולה שהתשובה הנדפסת קרובה יותר בגירסתה למקבילה שלה בשו"ת רח"כ, אך דא עקא שתשובת רח"כ לא הועתקה במלואה. בתשובת מהריק"ש בכ"י נשמטו מילים רבות, ואפילו משפטים שלמים. בציון חילופי הגירסאות בין הנדפס לבין כתבי היד, יצוין שו"ת מהריק"ש בכ"י באות ק, וגירסת רח"כ באות ר.²²

18 מ' ליטמן, "תיאור תשובות ר' חיים כפוסקי בכתבי יד", בתוך: א' חיים (עורך), חברה וקהילה, ירושלים, תשנ"א, עמ' 33-25.

19 סי' טו ע"י מי' בניהו, "אניות טעונות צמר וכסף ששלחה קהילת קושטא לעזרתה של צפת" אוצר יהודי ספרד, ספר ה', עמ' 107-108. סי' א ע"י מי' ליטמן, "תשובה אחת משו"ת רח"כ" (לעיל הע' 15). סי' ב ע"י הנ"ל, "הקשרים שבין מצרים לקנדיה" (לעיל הע' 17). סי' עז ע"י הנ"ל, "היחסים שבין קהלים במצרים במאות ה-ט"ו וה-י"ז", פעמים 16 עמ' 48-51. סי' סו ע"י הנ"ל, "מתשובותיו של ר' חיים כפוסקי", טללי אורות ח עמ' 102-106. סי' סט ע"י הנ"ל, "משוט בתשובות רח"כ", שנתון קהילת מקור חיים בפ"ת (בדפוס). סי' מט ע"י הנ"ל, "חובת האישה ללכת אחרי בעלה בפסיקתם של חכמי מצרים בימי הביניים", טללי אורות ט עמ' 149-129.

20 שו"ת מהרי"ם גאיוון ח"א עמ' 93, הערה 16.

21 ראה מאמרי "הקשרים שבין מצרים לקנדיה" (לעיל הע' 17) עמ' נד הערה 57.

22 תודתי לספריית ביהמ"ד לרבנים בני"י על ההרשאה לפירסום תשובות רח"כ; לידידי הרב ד"ר מ' עמאר, מנהל מכון "אורות יהדות המגרב", על אימות המקורות; ולקרן המחקר של מכללת "אורות ישראל".

ד. תשובת רבי יעקב קשטרו

שאלה

אשה שהייתה גרה עם בעלה בבית אביו ואמו, תבעה את בעלה לדין, שיוציאנה מאותו הבית, שאינה רוצה לגור עמהם. וחקר הדיין מהשכנים, אם היו אבי בעלה ואמו²³ מצירין לה, ולא נודע שהיו מצירין²⁴ לה כלל. אם היא נאמנת על עצמה לומר שהם²⁵ מתנהגים עמה שלא כהוגן, וחייב בעלה להוציאה לגור בבית אחר, או לא. ואת"ל²⁶ שהיא נאמנת - אם הודית שאינם מצירין לה,²⁷ אלא שרצונה לצאת מביתם. יורינו אם יכולה לצאת בשאט בנפש כרצונה, או לא, ושכרו כפול מן השמים.

תשובה

גרסי' בתוספתא,²⁸ והביאה הר"י ז"ל בהלכות בפי' שני דיני גזירות,²⁹ וז"ל:³⁰
 ג' ארצות לנישואין - יהודה ועבר הירדן והגליל. בד"א³¹ שהיה מיהודה ואירס אשה ביהודה, או שהיה בן גליל ואירס אשה בגליל; אבל בן יהודה ואירס אשה בגליל - כופין אותה לצאת, שעל מנת כן נשאה, ע"כ.
 ופסקה הרמב"ם ז"ל, בפ"ג מה' אישות,³² וז"ל:
 איש שהיה מארץ מן הארצות ונשא אשה בארץ אחרת - כופין אותה ויוציאה³³ עמו לארצו, או תצא שלא בכתובה, שע"מ³⁴ כן נשאה, אע"פ שלא פירש, ע"כ.
 וכתב הר"ן ז"ל בפ"י ההלכות,³⁵ וז"ל:

ומסיים בה בתוספתא: אם אמי אני פלוני מיהודה נשאתי אשה מן הגליל, כופין אותה לצאת. כלומר, אע"פ שעומד עכשיו בגליל. ובגליל אין כופין אותה לצאת, אע"פ שהוא מיהודה, ויכול להוציאה מכרך שבגליל לעיר

23 בשו"ת אהלי-יעקב הנדפסות סי' נ: "אבי בעלה או אמו".

24 שם: "שהיו מריעין".

25 שם: חסר "שהם".

26 ואם תמצא לומר.

27 שם: "שאינם מצירין לה כלל".

28 כתובות יג, ב.

29 כתובות פרק יג (דף סה, ב מדפי הר"י). הציטוט מהר"ן אינו מילולי.

30 וזה לשונו.

31 במה דברים אמורים. ההמשך באהלי-יעקב שם: "בזמן שהיה ביהודה".

32 הלכה יז.

33 שם: "כופין אותה ויוציאה".

34 שעל מנת.

35 כתובות פרק יג (דף סה, ב) ד"ה אבל. הציטוט מהר"ן אינו מילולי.

שביהודה. אם היה מושבו ביהודה בעיר, לאו כל הימנו שיאמי' לה כיון שאני יכול להוציאך³⁶ מדרך שבגליל לעיר שביהודה, כ"ש³⁷ יכול לכופך להוציאך מדרך שבגליל לעיר, דליתא, דלמה שנתרצית נתרצית, ע"כ. הרי שלדעתם ז"ל, האשה נגררת אחר בעלה, מקום האיש, מן הסתם אפילו מדרך לעיר, וכופין אותה על זה. ואם במקומות הרחוקים הדין כן, ק"י הדברי' מבית לבית בעיר אחת, שכופין אותה לבוא אל ביתו, כל שאין לה טענה ברורה ואמיתית למנוע זה. ועוד נביא ראייה לזה לפניכם בע"ה.³⁸ ועל הצעה זו נבאר דברי הרמב"ם ז"ל בפני הנז' ³⁹:

וכן היא שאמרה אין רצוני שיבואו לביתי אביך ואמך ואחיך ואחיותיך, ואיני שוכנת עמהם בחצר אחת מפני שמריעין לי ומצירין לי - שומעין לה, שאין כופין את האדם שישבו עמו אחרים ברשותו, ע"כ.

ביאר לנו הרב שני דינים בענין זה - א', כשהיא דוחה את קרוביו; שנית, כשהיא חפצה לצאת ממקום דירתו. על הראשון כתב שאמרה היא אין רצוני שיבואו וכו', ועל השני כתב ואיני שוכנת עמהם בחצר אחד וכו'. דאי בסיפא נמי מיירי לדחותו, קשו בה תרתי: א', שכבר נכלל בדחיית כניסתו לביתה דרך עראי, כנראה מתיבת שיבואו וכו';⁴⁰ ותו קשיא, דאי לענין דחיית דירתו מיירי, היל"ל⁴¹ ואיני רוצה שידורו עמי בחצר אחת, כמו שהתחיל ואמי' אין רצוני שיבואו וכו'. ואומר ז"ל ואיני שוכנת עמהם, בהכרח הגמור הוא דמיירי כשהיא רוצה לצאת מעמהם. ומסיים בה, שאין כופין את האדם שישבו עמו אחרים ברשותו וכו', דבית בעלה עכ"פ רשותה הוא. ולפי שומעין לה למה שתרצה - או לדחותו או לצאת היא.

ומעתה נבא לבאר דברי הראב"ד ז"ל,⁴² ובמאי דפליג עליה הרב המגיד ז"ל.⁴³ הנה על הדין הראשון השיג הראב"ד, דנקיט לה הרמב"ם בסתמא, דכשאמרה אין רצוני שיבואו, שומעין לה. וזה אינו, שאם היא באה בגבול שהיו הם גרים שם קודם, אעפ"י שהמדור שלו ויוצדק על זה אומרה איני רוצה שיבואו לביתי

36 בשו"ת אהלי-יעקב: "שאני יכול לכופך ולהוציאך".

37 כל שכן שאני, כך ברי".

38 בעזרת ה'. בשו"ת אהלי-יעקב: "לפנים בס"ד".

39 הלכות אישות פרק יג הלכה יד.

40 בשו"ת אהלי-יעקב: "ומה בצע בכפל הדברים, ובפרט לאיש כמוהו ז"ל, הנודע בשערים דקדוק לשונו".

41 היה לו לומר.

42 השגות הראב"ד על ההלכה הנ"ל. בשו"ת אהלי יעקב חסר כל הקטע מ"במאי דפליגי" עד "דנקיט לה הרמב"ם".

43 מגיד-משנה על אותה הלכה.

וכו', אין מוציאים אותם. ומסיים בה: אבל מבקשין מהם לסדר להם ענין, שלא יצערו אותה בדירתן, ע"כ.

ועל זה חלק הרב המגיד ז"ל: איך יאמר הראב"ד ז"ל מבקשים מהם וכו', כי זה דבר שאין לו שחר, כי כהקיר בור מימיה הקרה רעתם; ⁴⁴ אין אדם גר עם נחש בכפיפה אחת ⁴⁵ וכו'. עד ובזה יפה כח הבעל מכחה, לפי שהמדור הוא של הבעל ואינו שלה וכו'. כלומי, שהבעל יפה כחו, שיכול לדחות כניסת אביה ואמה לביתו, אעפ"י שאינם מצירין לו; והיא אינה יכולה לדחות קרוביו, אלא אם נראה לבי"ד שמריעין לה וכו'. ודבריו ז"ל מבוארים בלשון הרמב"ם ז"ל שלמעלה מזה. ⁴⁶ בדין דחייתו את קרוביה כתב: אין רצוני וכו', ולא הזכיר טענת מפני שמצירין לו, אלא רצוני הפשוט לבד שאינו רוצה שיכנסו לביתו. וכאן, בדין דחייתה את קרוביו, כתב: מפני שמריעין לי ומצירין לי וכו'. ועלה בדינו, שגם כשהיא רוצה לצאת, שאינה רוצה לשכון עמהם, בעיא טענה הנראית לבי"ד שהם מריעין לה ומצירין לה, דבחדא מחתא מחתינהו הרמב"ם ז"ל - דחייתה את קרוביו ודחיית עצמה מפניהם, כמו שביארנו. ועל שניהן הוא אומר: מפני שהם מריעין לי ומצירין לי, כמו שביאר הרב בעל מ"מ ז"ל, דבעינן שיראה כן לבי"ד.

וכל זה פשוט, ולא הארכתיו בו אלא שראיתי מי שחשב לחלק בין שני הדינים, ואמ' שבדחיית עצמה לא בעיא בירור והראות פנים לטענתה לבי"ד.

וגם את זאת אני מקשה למי שחושב כן, כי מה הועיל הרב בעל מ"מ ז"ל וזולתו, באומרם שהמדור שלו ואינו שלה לענין שאינה יכולה לדחות את קרוביו, אם יכולה לצאת לבית אחר ובעלה עמה; ולפחות שלם ישלם גם שכירות הבית השני שהיא תגור בו. ודאי שכל פותח ספר יאמר ע"פ זה, שהמדור תלוי בה ונקרא על שמה, כיון שהיא יכולה להעתיק את בעלה ולגורו מבית לבית ומחצר לחצר.

ובעניינם דברי שאין צורך להקשות עליהם, ועוד בה שלישיה: דאם איתא דלענין יציאתה מעם חמותה לא בעיה טענה הנראית אמת לבי"ד, היה לו להרמב"ם ז"ל לכלול דין זה למעלה עם דברי הבעל, דלא בעו טענה, והיל"ל: האומ' לאשתו וכו' שומעין לו; וכן היא שאמרה איני שוכנת עם אביך ואמך, שומעין לה - שכן בשתייהם אי"צ טענת שמריעין ומצירין לה. ואח"כ היה אומר, שאם אמרה אין רצוני שיבואו לביתי אביך ואמך, מפני שמריעין ומצירין לי,

44 על פי ירמיהו ו, ז. משפט זה אינו מדברי הרב המגיד.

45 על פי כתובות עב, א.

46 שם, הלכה יד.

שומעין לה. ולמה עיות עלינו ח"ו את הדרך, לכוללה עם טענת דחייתן שצריכה טענה הנראית לב"ד, כמו שביאר הרב בעל מ"מ ז"ל.
 עוד מצאתי סעד לדברי ממ"ש רבינו ירוחם ז"ל, בסי' מישרים נתיב כ"ג חלק ו',⁴⁷ וז"ל:

נשאל מהרי"ף ז"ל,⁴⁸ אם נתקוטטה אשה עם חמותה ולא רצתה לגור עמה, וכן אם קבל הבעל וטען שיש עליו הפסד בדירת חמותו עמו ולא התנה בשעת קדושין שיגורו עמהם, יש מן הדין להוציאם או לאו?
 תשובה: המנהג בכל בתי דינין שכל מי שנתפס בכך שומעין לו, ונותנין לו אשה נאמנת שתגור עמהם, עד שיתברר ממי מהם נתגלגלה המריבה, ודוחין אותה מעל חברתה, ע"כ.

והנה כל פותח ספר ידע ויאמר, דמאי דכתב אם נתקוטטה אשה עם חמותה ולא רצתה לגור וכו', מייירי כשהכלה רוצה לצאת. דאי בדחיית החמות מייירי, היל"ל: ולא רצתה שתגור עמה חמותה וכו'. ועל זה השיב ז"ל, שמבררין ממי נתגלגלה המריבה ודוחין אותה. ואי מציא כלה למיפק בלי בירור שום גלגול מריבה, כי אם ברצון פשוט, מאי קאמ' הרי"ף ז"ל לתשובת השאלה? וכבר נודע מ"ש בעל מ"מ ז"ל, שם בפ"ג מה' אישות, שדברי הרמב"ם כשטות רבו הרי"ף ז"ל בתשובה נאמרו.

וכל זה מבואר בדברי. ומילא נתבאר דין בית אי' לחצר אי',⁴⁹ דחדא סתמא קאמר הרי"ף ז"ל לדור עמה וכו'. ובר מן דין, בהדיא כתב הרשב"א ז"ל, בתשובות כתיבת יד סי' תתכ"ב וסי' תשל"ה, שדברי הרמז"ל הם בשתי החלוקות - להוציאם מביתה, ולהוציא אותה מהבית. וכ"כ⁵⁰ בתשובות אחרות כתיבת יד, בית שישי סי' ס"א,⁵¹ שדברי הרמב"ם ז"ל הם להרחיקם מגבולה ולהרחיקה מגבולם. והובאה בתשובות הנדפסות המיוחסות להרמב"ן ז"ל, סי' ק"ב.
 ועוד אני מוסיף לחזק דברי, שהרי כתב הרשב"א ז"ל סי' תתכ"ב, דמדינא האשה חייבת לגור עם חמיה וחמותה, כי הבעל חייב בכבודם ובמוראם ואינו

47 במהד' ויניציאה ש"י"ג: סוף חלק חמישי, דף נח,ב טור א.

48 בשו"ת הרי"ף, מהד' לייטער סי' רלה. הציטוט אינו מילולי.

49 בשו"ת אהל-יעקב: "נתבאר שאין חילוקא בדין בית אי' לחצר אי', דהא סתמא קאמר הרי"ף ז"ל לדור עמה". ונכון הוא.

50 וכן כתב [הרשב"א]. התשובות בכ"י סי' תתכ"ב וסי' תשל"ה לא נמצאות בשו"ת הרשב"א הנדפסות. אולי הכוונה לשו"ת הרשב"א ח"ד סי' קסח; העניין נראה דומה.

51 בשו"ת אהל-יעקב: "בתשובות אחרות כתיבת יד בית שלישי סימן סח".

רשאי להפרד מהם. והביא ראיה ממה שאמרו בתלמוד פרק אעפיי, ⁵² שאינו כופה אותה לעמוד לשרת לפני אביו ולפני אמו, ⁵³ ובודאי כשהיא עמהם בבית מיירי, ע"כ. ודבר הלמד מעניינו הוא, דאי מציא נפקא ⁵⁴ לגמרי, מאי אינו כופה אותה לשרת? אפי' למיקם בהדייהו לאו כל כמיניה לכופה, ואמאי לא מפיק אלא שירות? הא למדת, שמן הדין חייבת היא לגור עמהם, וכמו שהוכחנו למעלה, שחייבת לגור במקום שהיה הבעל.

ומ"ש הרמז"ל, דכשבאה וטענה וטענה הנראית לב"ד מציא נפקא - מתורת מנהג הוא, וכמ"ש הראי"ף ז"ל בתשו' : המנהג בזה וכו'. וכבר נודע מה שהכריח הרא"ש ז"ל סי' י"ג, ⁵⁵ מדברי הפוסקים שכשהאחד מורה מן הדין והאחר מכח מנהג - הזוכה בדין תורה מוחזק. ⁵⁶

וא"כ, הנותן לה כח לצאת מבית בעלה, עליו ראיה שהיא רשאה בכך; ואל ישעה בדחיות בדברים בעלמא מסברתו. כ"ש שכבר בררנו מלשון מעתיקי המנהג, שכן הוא. הלא המה: הרי"ף והרמב"ם ז"ל.

ועלה בדינו, דכל שלא יתברר לדין שחמותה מצירה לה אינה יכולה לצאת מבית בעלה. וכ"ש אם הודית הכלה שאין חמותה מצירה לה. וגם אם התנו ביניהם שהדירה כדין תורה. זהו הדין פשוט. ואם התנו לגור עם חמותה דרך אחרת יש לו, ואין להאריך כאן יותר. וכבר הסכימו וחתמו כדברי החכמים השלמים גבירי רוב חכמי העיר יצ"ו ⁵⁷ וצור ישראל יצילנו משגיאות. הנלע"ד ⁵⁸ כתבתי ⁵⁹ ופסקתי למעשה. הצעיר יעקב קשטרו ⁶⁰.

ה. המשך תשובת מהריק"ש מהנדפס

כאן מסתיימת תשובת מהריק"ש בכתב ידו של רח"כ (סי' ג). אולם במקורה (שו"ת אהלי-יעקב סי' ג) ממשיכה התשובה, מהמילה "כתבתי" ואילך, כדלהלן:

- 52 כתובות טא, ב.
 53 הנוסח בגמרא דפוס וילנא: "לפני בנו". ע"י דקדוקי סופרים השלם לכתובות שם הערה 18.
 54 בשו"ת אהלי-יעקב: "נפקא מביתם".
 55 צ"ל: שו"ת הרא"ש (ח"א סי' טז). וכן הוא בשו"ת אהלי-יעקב. אמנם בשו"ת הרא"ש כלל נה סי' י"ד בענין דומה.
 56 בשו"ת אהלי-יעקב: "הפוסקים ז"ל דכשהאחד זיכה מן הדין והאחד מכח מנהג, הזוכה בדין תורה נקי מוחזק".
 57 ישמרו צורם וינטרום. בשו"ת אהלי-יעקב מוזכרים שמות החכמים שהסכימו עמו.
 58 הנראה לעניות דעתי. בשו"ת אהלי-יעקב חסרות המלים "ופסקתי למעשה".
 59 כאן מסתיים סי' ג בשו"ת רח"כ (דף ו, א) בזו הלשון "כתבתי ופסקתי למעשה הצעיר יעקב קשטרו" ובסוגריים "זאת התשובה היא באהלי יעקב למהריק"ש שאלה נו"י".
 60 בכת"י מאוחר תוספת מסופר אחר: "וזאת התשובה היא באהלי יעקב למהריק"ש שאלה נו"י".

והילך טופס גזירת הדין שכתב: גם דברי החכמים השלמים יצ"ו: בפני עמדו לדין בני הנבון כה"ר יוסף מנשה נר"ו, עם בעל אחותם כה"ר יוסף נר"ו, וטענו בעד אחותם שאינה רוצה לדור עם חמותה. ואני פסקתי שכל עוד שלא יראה לדין שחמותה מצירה לה לאו כל כמינה. ולא ראיתי בירור לדבריהם אפילו א"ב אשה. ומה שפסקתי מבואר לרב בעל מ"מ פ' י"ג מהלכות אישות,⁶¹ גם לפוסקים אחרים. ולפי שידעתי שלא יחלוק על זה כי אם המתעתע לחלק מסברת הכרס, בלי ראייה, להוציא אשה מבית אשר לא כדת, לכן לא הארכתי עוד.

וכתב הצעיר יעקוב קאשטרו

גם כי דברי החכם השלם אינם צריכין חיזוק רב ובפרט אחר שכבר דן, עכ"ז להפיק דעת השואל כתבתי, כי ודאי מה שפסק ודן דין אמת הוא, כי דברי הרב המגיד על שני הדינים שאמר הרמב"ם ז"ל קאמר סברתו, דהיינו אי שאומרת אין רצוני שיכנסו אצלי עמך וכו' שנית ואיני שוכנת עמהם בחצר, ועל שניהם אמר הרב המגיד שאם יראה לבי"ד וכו'; ואם לא, לא כל הימנו. אי"כ לא כל הימינה שתאמר שאינה רוצה לדור כמו שבן החכם נר"ו, כי הוא דין אמת ויציב.

והנראה לע"ד כתבתי יאודה מסעוד⁶²

מה שדן הדיין החכם השלם הוא אמת ואין צריך חיזוק מפני שני דין פשוט.

כתבתי אני הצעיר אברהם כהן⁶³

ראיתי דברי החכם השלם נר"ו, ובינותי בספרים להקים ולאשר דבריו המאושרים ולהבין דברי הרמב"ם ז"ל, שכתב איני רוצה וכו' שומעין לה. ומה שכתב עליו הרב המגיד, שצריך בירור ב"ד, אם הם דווקא כשהיא מערערת להוציאם מגבולו⁶⁴ או אפילו כשהיא אינה טוענת אלא שירחיקנה מגבולם, כמו שנראה ממה שכתב. ובזה יפה כח הבעל, לפי שהמדור שלו.⁶⁵ ואם איתא דלהרחיק עצמה⁶⁶ מהם אין צריך בירור ב"ד, מה כח הבעל יפה שאמו על כרחו תשב בביתו, והא מחוייב להשכיר לאשתו בית אחר.⁶⁷

61 הלכה יד. ראה לעיל ליד ציון הערות 42-43.

62 ראה עליו, שו"ת מהר"ם גאויזון, ח"א, עמ' 76-77. דברי יוסף במפתח.

63 ראה עליו שו"ת מהר"ם גאויזון, ח"א, עמ' 65-66.

64 נראה שצ"ל "מגבולה".

65 בכ"י ק' חסר כל הקטע הפותח "והילך טופס" עד "לפי שמדור שלו". במקום זה כתוב "והסכימו שלשה רבנים ה"ה הרב כמה"ר יאודה מסעוד ז"ל והרב כמה"ר אברהם כהן ז"ל והרב כמה"ר אברהם מונסון ז"ל והוא הוסיף לברר העניין וז"ל בקיצור דברי הרמב"ם שכתב איני רוצה וכו' שומעין וכתב ה"ה ז"ל שצריך בירור וכו'.

66 בכ"י ק' "דלהרחיקה מהם" חסרה המילה "עצמה".

67 בכ"י ק' הגירסה "בית אחרתי".

גם ממה שכתב בתר הכי,⁶⁸ האיש שאמר איני דר במדור מפני פריצים שומעין לו וכו' וכן היא וכו'. נראה שצריך טענה חזקה להוציא האשה ממכון שבתה, כ"ש טילטולי דגבר' וכו'. ואין לדחות, דמאי דאצטריך ליה להרמב"ם⁶⁹ האי חלוקה, היינו לפי שהמדור שלה, כמו שסיים ואפילו המדור שלה, הילכך אין ראוי להוציאה בלא טענה. ודברי הרב המגיד שאמר⁷⁰ שיפה כח הבעל לפי שהמדור שלו ולא שלה, היינו לומר שאם היה המדור של האשה היתה יכולה לדחות ממדור⁷¹ בלא בירור ב"ד. דמ"מ אנו למדין דכשהמדור של בעל אין לטלטלו בדברים. וכ"ש הוא, ודייקא נמי מה שכתב הרמב"ם, איני שוכנת עמהם. שכמו שנכנס אין רצוני שיכנסו דהיינו דרך עראי, היה לו לצאת ולא ישכנו עמו, שפי' דרך⁷² אלא נראה דמיירי אפילו להרחיק עצמה.

ומצאתי להרשב"א ז"ל, שכתב סימן תתכ"ב,⁷³ על ראובן ואמו שיש להם בתים משותפים, וטוענת אשתו שאינה רוצה לדור בבתיים שדרה אמו, מפני שגורמת לה קטטה. והוא אומר שידור בעלה⁷⁴ שפתחה לחוץ וכו' עד אין מחיצה של כותל בין שני הבתים.

תשובה, אנו לא מצאנו בתלמוד שתוכל האשה לערער שלא תדור עם אביו ועם אמו, שהוא חייב בכבודם ובמוראם. ולא אמרו בפי' אע"פ,⁷⁵ אלא שאינו כופה אותה לעמוד לשרת לפני אביו ולפני אמו, ולפי שהם עמו בבית נצרכה. אם הרמב"ם ז"ל כתב אותו ענין שרמזת, וכן היא שאמרה אין רצוני וכו' וכדאי ק"ו לסמוך עליו, ובזה מורין עכשיו גדולי המורים וכו'. מ"מ אף לפי דבריו, הדין עם הבעל בנייד וכו', ע"כ.⁷⁶

אוליפנא מינה דברי רמב"ם⁷⁷ הם אפילו כשהיא רוצה שירחיקנה מעל גבולם,⁷⁸ דבהכי מיירי נדון דהתם שהבתים הם של אמו, ודוק תו נקיטי דחידוש

68 רמב"ם, הלכות אישות, יג, טו.

69 בכ"י ק' נוסף "ז"ל".

70 בכ"י ק' חסר כל המשפט "הילכך אין" עד "המגיד שאמר". במקום זה: "וכו' ומ"ש ה"ה ז"ל".

71 בכ"י ק' הגירסה "ממדורה".

72 בכ"י ק' הגירסה "אפי' דרך קבע".

73 ראה הערה 50 לעיל.

74 אולי צ"ל "בעליה".

75 כתובות סא, ב.

76 בכ"י ק' חסר כל הקטע הפותח "ומצאתי להרשב"א" עד "וכו' ע"כ". במקום זה כתוב "והביא

תשובת הרשב"א ז"ל בסי' תתכ"ב ע"ש וכתב עליה".

77 בכ"י ק' "ידברי הרמב"ם".

78 בכ"י ק' "שירחיקנה מגבולם".

הוא שחידש הרמב"ם ז"ל, דמדין התלמוד נראה הפך. מעתה כל מה שאנו יכולים לקרב דבריו לדין התלמוד נקרב, וזו היתה כונת הרשב"א, ומטעם זה כתב הרב המגיד שצריך בירור ב"ד.

ודרך בירור זה הוא כמו שכתב במישרים נתי ג',⁷⁹ שנשאל הרי"ף ז"ל, על אשה שנתקוטטה עם חמותה ולא רצתה לדור עמה. תשובה, כך הוא המנהג בכל בני דינים, שכל מי שנתפס על זה שומעין לו ונותנין אשה ביניהם עד שיתברר ממנו נתגלגלה המריבה ודוחין אותה מעל חבירתה, ע"כ.⁸⁰ ובזה נתיישב מה שכתב הרשב"א,⁸¹ בתשובה אחרת סימן תשל"ה,⁸² על אשה שהלכה לבית אביה עד שיתברר בב"ד אם תדור עם אמו. והשיב בארוכה, דאם באת בטענה ברורה וכו', עד ובנדון שלפנינו אין לה מזונות אלא כפי ברכת הבית, ע"כ.⁸³

ובתשובות הרשב"א המכונות להרמב"ן, בדפוס סי' קי"ב,⁸⁴ כתב על שבעל שמכה אשתו והיא טוענת שחמותה גורמת. והשיב בארוכה, עד וגם אם אינה רוצה לדור עם חמותה, יכולה היא שתאמר לבעל איני רוצה לדור עם אנשים שמצערים אותי וגורמים לי קטטה ביני ובין הבעל, או שלא יבואו אמו ואחיותיו בגבולה או שירחיקנה מגבולם. וכן כתב הרמב"ם. עוד כתב: כל שהיא טוענת שבורחת מפני חמותה לא תפסיד מזונות, ולמה תפסיד והיא מכישה שתברח, ע"כ. וסתרי לכאורה, ובמה שכתבנו דצריך בירור קצת, יש לחלק, דהתם מיירי שיש בירור לב"ד שהבעל מכה אותה והיא טוענת שחמותה היא סיבת ההכאות, בזה איכא למיחש לחמותה. וג"כ מאחר שעשה⁸⁵ שלא כהוגן שמכה אותה, כופין אותו לבקש בית אחרת. ודוק מה שכתב למה תפסיד והוא מכה אותה. וההיא דהתם, דאמר דאין לה מזונות, לפי שלא היה שם שום בירור כלל. ונקיט⁸⁶ נמי ממה שכתב באותה תשובה, או שירחיקנה מגבולם. וכן כתב,⁸⁷ דדברי הרמב"ם

79 ראה לעיל הערות 47-49.

80 בכ"י קי' חסר כל הקטע הפותח "ודוק תו (!) עד "מעל חבירתה ע"כ". במקום זה כתוב "וכו' ודרך הבירור כתבו הרי"ף כנו"ל וכתב עוד".

81 בכ"י קי' "הרשב"א ז"ל".

82 לפנינו בשו"ת הרשב"א, ח"ד, סי' עב.

83 בכ"י קי' חסר כל הקטע הפותח "על אשה" עד "ע"כ". במקום זה כתוב "ע"ש גם".

84 בכ"י קי' הגירסה "ובתשובות המיוחסות להרמב"ן סי' קב".

85 בכ"י קי' חסרה המילה "שעשה".

86 בכ"י קי' "ונקוט נמי".

87 בכ"י קי' "וכן כתב הרמב"ם".

הם הם,⁸⁸ כשהיא טוענת שירחיקם מגבולה או שירחיקנה מגבולם, ושקולים הם, ועל שניהם נר' שכתב הרב המגיד⁸⁹ שצריך בירור.⁹⁰ הוא מה שכתב הר"י,⁹¹ והעיד על מנהג בתי דינין שמושיבין אשה ביניהם. וכן בני"ד מושיבין אשה לברר הדבר, כך נראה שורש הדין אשר גבלו ראשונים. וכתב הצעיר אברהם מונסון

ו. תשובת רבי חיים מפוסזי

ועמדתי על דבריו וכתבתי זה: פתשגן אורייתא הדא רשימא מפס ידא דעבדא⁹² ותלמידא, מחוי קידה קמי רבנן לבשי מדא, שאיל שאלתא הדא במסי⁹³ כלה נאה וחסודה, דהוות חמותה כחדא, ונפקת ברא למהוי דיורא לחודא, ולא טענה מידי, לא צערא ולא פסידה. ברם כתובתא, דכתיב בה הדירה כדין תורה, אמרה קדמיכון אנא שבקא והיא עבדא. וכען מורי ורבותי, חזו דאתאי ורחושי מרחשן שפונתאי, מאי דסבירא לן בלבא טרידא, ואי ישפר קדמיכון עטירו יתה בכלילא דורדא, בעזקתיכון קדישא וחותרם ידא, ומן קדם שמיא יהא לכון חינא וחסדא.⁹⁴ תחילת דברי פיהו,⁹⁵ העתיק תוספתא אחת באורך ודברי רמב"ם והר"ן ז"ל, שלא לצורך. ואני אומר, דתוספתא זו לא נוגעת ולא פוגעת ואין יוצאין בשבת כגמל במטוטלת וחמור במרדעת.⁹⁶ ואם בא להשמיענו בקיאותו וגיירסתו⁹⁷ ועד היכן ידו מגעת, לאו חדתא היא לגבן. ידענו כי רב חילו ורב פלפולו, ובכל הארץ זאת מודעת. האמנם אפי' דרדקי דבי רב, דיתבי בספסלי כותלי בית המדרש, יוכיחו כי תוספתא זו עם העתקת דברי הר"ן עלה, לא מסיק מינה מידי, כמה דמסיק מבי כרבא תעלא.⁹⁸ דמה דמיון יש בתוספתא זו לנד"ד, דהתם דין הוא

88 בכ"י קי' "דברי הרמב"ם הם כשהיא".

89 בכ"י קי' "הייה ז"ל".

90 בכ"י קי' נוסף "ובבירור".

91 בכ"י קי' "הרי"ף ז"ל".

92 בכ"י ג': דעבדא זעירא.

93 במסכת, בענין. כלה נאה וחסודה - על פי כתובות יז, א.

94 תרגום ענייני של הפתיחה: דבר תורה זה רשום בכתב עבד ותלמיד, המשתחוה לפני רבותינו אנשי מידות, שואל שאלה זו בענין כלה נאה וחסודה, שהיתה גרה יחד עם חמותה, ויצאה החוצה לגור בנפרד. היא לא נימקה את עזיבתה בכך שחמותה מצערת אותה או גורמת לה נזקים. רק אמרה: בכתובתי נקבע שהמדור הוא לפי דין תורה, ובקשה לדון בתביעתה על פי מניעה השמורים בלבה. ואם יראה בעיניכם [החכמים להצדיק עזיבתה] תעטרו אותה בכתר של ורדים בחותמכם הקדוש ובחתימת ידכם, ומן השמים יהא לכם חן וחסד.

95 דברי מהריק"ש המובאים לעיל.

96 על פי שבת נג, א, נד, א.

97 בכ"י ג' חסר "וגירסתו".

98 ע"פ יומא מג, ב.

שתהא האשה נגררת אחר בעלה, דכיון דהוא מעיר אחרת ונשא אשה, מסתמא עמד להוליכה עמו לארץ מולדתו ולמקום שהוא רגיל בו נשאה. וקרא מלא הוא: ושכחי עמך ובית אביך.⁹⁹ אבל לא מפני זה נחייב אותה להיות במאסר עם חמותה, אשר על הסתם היא צרה צרורה, אמורה במשנתנו ביבמות:¹⁰⁰ הכל נאמנים להעידה חוץ מחמותה וכו'.

ובעבור תהיה לי לעדה כי זה המורה, חוץ מכבודו, לא הורגלה ידו בשקלא וטריא דהויות אביי ורבא, תא חזי דממקום שבא משם לנו ראייה. שהוא העתיק פי' הר"ן ז"ל על ההיא תוספתא, וכתב ז"ל:

ולאו כל הימנו שיאמר לה כיון שאני יכול להוציאך מכרך שבגליל לעיר שביהודה, כ"ש שאני יכול לכופך להוציאך מכרך שבגליל לעיר. דליתא, דלמה שנתרצית וכו'.

ועתה תמה על עצמך: אם הדין נותן שהאשה נגררת אחר בעלה בכל מידי ובכל מקום אשר יחפוץ להוליכה, אפי' עם חמותה, הרשות בידו, איך ולמה כתב הרב שאינו יכול לכופה ולצאת מכרך שבגליל לעיר? וכי גרע הך מילתא מלכתה לבית חמותה או לבית צרתה, ששתיהן שוות כאי, שבהם גזר המורה הזה במשפטי דינו שיכול לכופה ללכת אחריו בכפיפת ראש. אדרבא, הך דמכרך לעיר עדיפא מינה, והרב ז"ל כתב בה, שאינו יכול לכופה. ופסק¹⁰¹ ותני דלמה שנתרצית נתרצית, כלומר: ואין למדין דבר מדבר בדין זה. וזה העני העתיק דברים שטופחין לו על פניו ומנקרין את עיניו. והאלוקים, אלמלא תלמידא אמרה קמי רביה, הוה מנתר ליה כיכי וניבי.¹⁰² ואחר שמתוספתא זו לא עלתה לו ארוכה, אדרבא הגדילה המכה, מעתה ק"ו יאמר פריכא, ולא קבלה מרבו ואמרה מעצמו ולא חס על כבוד שמו.

והביאור שביאר בדברי הרמב"ם ז"ל, שמה שאמר ואיני שוכנת עמהם בחצר אחת וכו', הינו שרוצה לצאת אלו אמרה בר בי רב דחד יומא, אולת לו וכלימה, דהיכי מצי למיתי עלה אומר ז"ל, שומעין לה שאין כופין את האדם שישבו אחרים ברשותו? הכי הול"ל: שאין כופין את האדם לשבת¹⁰³ ברשות אחרים. ובודאי הגמור פשט לשונו הטהור מורה שבאה לדחות מעליה.

99 תהלים מה,יא.

100 יבמות פרק טו משנה ד.

101 בכ"י ג: "ופסיק".

102 עוקר לחייו ושיניו, על פי מועד קטן כה,ב.

103 בכ"י ג: "את האדם שישב".

וביאור כוונת רבינו ז"ל בכפל דבריו לדעתי כך הוא: שהם שתי טענות שוות בדחייתם מעליה הראשונה אומרת, איני רוצה שיכנסו לביתי וכו'; והשנייה, איני שוכנת עמהם בחצר וכו'. שידוע בפי כל לומד תלמודו דבית לחוד וחצר לחוד, כאותה ששנינו¹⁰⁴ שלש חצירות של ב' בתים, ובדוכתי טובא. ופירוש הענין, שהחצר פתוחים לתוכו חדרים, והם נקראים בל' רבותינו בתים. וזאת האשה אשר הוכיחה את בעלה בטענתה,¹⁰⁵ אמרה שני דברים – ראשונה, שאלה שבביתה לא ישכנו רגלי קרוביו אפי' דרך עראי, והוא החדר שמסתופפת בו היא ובעלה וישנים בו. ואם יאמר שבביתה, דהיינו בחדרה, לא יכנסו, אבל ידורו בצידה בבית אחר באותו חצר, אף בזאת תבעה בב"ד ושאלה מאתו שלא ידורו בצידה בחצרה¹⁰⁶ דירת קבע. וזהו שאמרה, ואיני שוכנת עמהם בחצר. ודיקא נמי דבבית נקט ביאה, דהיינו דרך עראי; ובחצר נקט שכונה, דהיינו דירת קבע. ולשתיהן נתנה טעם, שהם מריעים לי ומצירים לי. ודוק ותשכח, ששתי טענות לשתי תביעותיה מוחלקים בלשונם, דהיינו מריעים ומצירין, לרמז שהם שתי הרעות זו למעלה מזו, כנגד שתי התביעות שאמרה שהם זו לפנים מזו, כאמור. וכתב רבינו ז"ל תרוייהו, משום דצריכי. דאי כתב הך דאין רצוני שיבואו לביתי לחודא, אמינא בהאי הוא דשומעין לה, משום דנכנסין בביתה ובחדר משכבה; אבל בהיותם גרים כל א' בבית לבדו, אף אם יהיו זה בצד זה בחצר א', אימא אין שומעין לה, צריכא. ואי אשמועין הך דחצר, הי"א בהא הוא דשומעין לה, משום דהיא דירת קבע, ואף אם אינם נכנסים לביתם מ"מ יש לחוש פן יקראנה אסון, שאותה יום ידרושון ולדעת דרכיה יחפצון,¹⁰⁷ ומשום הכי שומעין לה; אבל כניסתן לביתה, אפי' שהוא חדר משכבה, כיון דדרך עראי הוא, אימא אין שומעין לה, צריכא. וזהו כוונת רבינו ז"ל, לדעתי, בשפה ברורה שמורה בכל וערוכה. עוד כתב ז"ל:

הנה על הדין הראשון השיג הראב"ד ז"ל, דנקיט ליה הרמב"ם ז"ל בסתמא, דכשאמרה אין רצוני וכו' שומעין לה. וזה אינו, שאם היא באה בגבולך וכו'. זו טעות גדולה, שאין ספק אצלי שכתבה בחלום באישון לילה ואפלה, דהיכי מצי למימר דנקיט ליה בסתמא, ובפי א' ז"ל¹⁰⁸ שיבואו לביתי. ואפי' שאפשר שאף

104 ערובין מז, א.

105 בכ"י ג: "את בעלה בטענותיה".

106 שם: "בצידה בחצירה בבית אחר בצידה".

107 על פי ישעיהו נח, ב.

108 ובפירוש אמר הרמב"ם.

דכשהם היו דרים בה מקודם ואח"כ באתה היא המדור של הבעל, ומצי למימר ביה שלא יבואו לביתי, כמ"ש הוא אח"כ - זהו על צד הדוחק. אבל על הסתם אומרו שלא יבואו לביתי, משמעו שהם באים בגבולה, ואיך יאמר על זה דנקיט מילתיה בסתמא.

עוד כתב וז"ל:

ובזה יפה כח הבעל מכחה, לפי שהמדור הוא של הבעל ואינו שלה. כלומר, שהבעל יפה כחו שיוכל לדחות כניסת אביה ואמה לביתו, אע"פ שאינם מצירים לו, והיא אינה יכולה לדחות קרוביו אם לא נראה לב"ד, ע"כ. כל זה בנוי על בנין הקל שבנה ושנה, שאם היא רוצה לצאת דבעיא טענה ובירור לב"ד; ואם לא - כופין אותה לשבת עמהם ולסבול עולם. וזו לא נאמרה מעולם. ודברי הרב המגיד ז"ל,¹⁰⁹ אינם אלא במי שרוצה לדחות את קרוביו לחוץ, ובהאי הוא דמיירי ז"ל ובעי בירור ב"ד. אבל במי שרוצה לצאת, אין מקום לעכב על ידה כלל, שאין כופין את האדם להעמידו וליישבו במקום שאינו רוצה. ולעמוד על¹¹⁰ כוונת דברי ה"ה הנעימים והידידים, אעיר לך אוזן לשמוע בלימודי. שהנה לפי בנין זה האיש ויסודו, לשון הרב ז"ל שאמר ובה יפה כח הבעל מכחה, אינו מדוקדק. דכיון דהשתא קא משתעי בזילותא דידה ובריעותא דילה, דקאמר לאו כל הימנה למחות בידם, לא שייך למימר בזה יפה כחו מכחה, דמאי יפוי כח יש לה עד שיאמר דשלו יפה יותר? הכי הול"ל: ובה הורע כחה ויפה כוחו. ואחר דדלאי לך האי חספא, תשכח מרגניתא.¹¹¹ דלדעתי ביאור דברי הרב ז"ל כך הוא: שהוא ז"ל הרגיש במה שאמר, ואם לא נתברר לאו כל הימנה, דמשמע דהורע כחה בזה; דאדרבא יפוי כח טובא קא חזינן הכא, שיצטרך הבעל להשכיר לה בית דירה, נמצא שיפה כחה ביציאתה. וזאת ההערה ראה אותה המורה הזה ויספרה להכא, וניבא ולא ידע מה ניבא. ואני בא בשם ה' לומר, שלדעתי זה בעצמו הרגיש הרב ז"ל וישב באמרו, ובה יפה כח הבעל מכחה. כלומר, אף אם נאמר שאם לא נתברר טענתה,¹¹² שאין שומעין לדבריה להוציאם, אפ"ה אם תרצה לצאת, חייב לתת לה מדור. וא"כ כפי זה, אדרבה, יפוי כח הוא לה. מ"מ בטענה זו שהם באים עתה, שהיא להוציא את קרוביו לחוץ, בזה יפה כח הבעל. אפ"י שבצד אחר, דהיינו

109 המגיד משנה לעיל הערה 43.

110 בכ"י ג: "ולעמוד על עיקר".

111 ע"פ יבמות צב,ב.

112 בכ"י ג: "טענתה בב"ד".

אם תרצה לצאת, יפה כחה. נמצא שנדיד ממש איהו גופיה מייש הרב ז"ל, הדק היטב הדק, ונגמר דינו בבית דינו הצדק.

ומה שכתב וז"ל:

ודבריו מבוארים בדברי הרמב"ם ז"ל, שלמעלה מזה, בדין דחייתו את קרוביה וכו', לא הזכיר טעמא מפני שמצירין וכו'. וכאן בדין דחייתו את קרוביו כתב: מפני שמצירין וכו'.

כתב כל זה בסכלות ובלי הסתכלות, שרבינו ז"ל אורחא מילתא נקט. כי מנהג כל העולם להיות כל איש שורר בביתו ומדבר בלשון גאווה, ואומר דבריו דרך¹¹³ גזירה מבלי טעם. ודרך האשה להיות נכנעת לאיש לכל אשר יגזור, ומדברת בענוה ושפלות, ונותנת טעם לשאלתה ובקשתה, כדי שיוקבלו¹¹⁴ דבריה. אבל אין הכי נמי, שאף האשה שערערה לצאת מבית חמותה מבלי טענה, אין כופין אותה. ורבינו אורחא דמילתא נקט ולא דוקא.

והנה הרי בעל הטורים ז"ל, באה"ע סי' ע"ד, העתיק דברי הרמב"ם ז"ל, והשוה האיש לאשה בתביעתם, לומר ששניהם שוים לבא בתביעתה מבלי טענה ושומעין לה.¹¹⁵ הנה שאף הוא הבין דברי הרמב"ם ז"ל כמו שכתבתי, והוא הנכון, ושפת אמת לעד תכון.

ומה שכתב וז"ל:

וגם את זאת אני מקשה, עד אם יכולה לצאת לפחות שלם ישלם וכו'. קושיא זו אמרה כסומה בארובה. כי כבר כתבתי למעלה, כי זהו מה שהרגיש הרב המגיד ז"ל בעצמו, וישב באמרו ובוזה יפה כח הבעל מכחה. כלומר, שאף אם בצד מה יפה כחה, בהיות לאל ידה לעשות עמו להשכיר לה בית דירה לשבת לבדה, מ"מ בעת ובעונה הזאת, שאינה יכולה לדחות את קרוביו ולהוציאם החוצה, והיא נדחית מפניהם, שפיר מיקרי יפה כחו מכחה. ופ"י זה אית ביה טעמא וריחא.

עוד כתב וז"ל: ועוד בה שלישיה וכו' - הקיפנו תשובות ודקדוקים שאין בהם ממש. והעומד בהם מעט מזער מן¹¹⁶ הפרוץ, כי הנה הרכיב מערכה על הדרוש, באמרו ששתיים זו שמענו בדברי רבינו ז"ל - דחיית עצמה ודחיית קרוביו לחוץ. ורגליו עומדות מבחוץ, כי דברי רבינו ז"ל הם כולם בבאה לדחות את קרוביו - אם

113 כ"י ג: "דבריו בלשון".

114 שם: "כדי שיקובלו".

115 שם: "ושומעין להם".

116 בכ"י ג "מזער כנגד".

בביאתם לחדר משכבה, וזהו בביתה ואפי' בדרך עראי, או בהיותם עומדים עמה בחצר אחת ובשכונה אחת בדרך קבע ואפי' שלא יכנסו לביתה. ועל שתיהן היא טוענת מפני שהם מריעין והם מצירים לה. אבל ברוצה לצאת לא דבר בה רבינו כלל, כי פשיטא ופשיטא שיכולה לצאת כי אינה כפונה לפני ארי, ולחיים נתנה ולא לצער. ואך דברי הראב"ד וה"ה ז"ל בהאי גוונא קא מיירו, לא ברוצה לצאת. ומעתה דקדוקיו דקו כחדא ונפל עליהו גודא¹¹⁷ בתוך פח המוקש, ודברי רבינו ז"ל ישרים אין בהם נפתל ועקש. ואף אם עתה חזר וקיים סברא זו והוא ער וכתב ועוד בה שלישיה, לאו כלום היא ושבה והיתה לבער. ובמחילה מכ"ת בוחר ברע ובטוב מואס, וקורא אני עליו את המקרא הזה: והבאתי את השלישית באש.¹¹⁸

ומה שכתב: ועוד אני מוסיף וכו' תוספת זה מעלה הבל, אי גברא רישיה שריא וקיש קיש קריא¹¹⁹ כהשמעת קול בזוג וענבל. דאדרבא דברי הרשב"א ז"ל ככללן הנם לעזר גם להועיל למאי דסבירא לן. דאחר שכתב ז"ל, דמשורת הדין לא מצא מקום שתוכל האשה לערער לצאת מבית חמיה וחמותה, כתב ז"ל, דמ"מ כתב הרמב"ם ז"ל שיכולה לערער. וקיים את דברו, באמרו: וכדאי הוא רבינו לסמוך עליו וכו'. והאיש הזה העתיק מאי דסלקא דעתיה לרב ז"ל, ומאי דמסיק בסיומא דמילתא הכחידה¹²⁰ ולא אמרה. ודבר זה כלענה מרה, כי דבר סרה על הרשב"א ז"ל לגלות בו בוקי סריקי, ונקא לא ינקה. והנה הוא רמון מצא, תוכו זרק קליפתו אכל. ועל זה לעצור במילין מי יוכל. ובודאי להיות תשובת הרשב"א זו כתיבת יד, אמר בלבו זה עת לשחוק, מי רואני ומי יודעני; ולא ידע כי נחש ינחש איש אשר כמוני.

ומי שהמציאה לו המציאה לי, על טוב יזכר שמו בכתב ובלשון, ה"ה החכם השלם כמה"ר אברהם מונסון נר"ו, וז"ל השאלה:¹²¹

ראובן נשא אישה, ויש לראובן ואמו בתים משותפים. וטוענת אשתו, שאינה רוצה לדור בבתיים ההם שדרה אמו, מפני שגורמת לה קטטה. והוא אומר, שידור בעלייה אחת מן הבתיים שפתחה פתוח לחוץ, ואין נכנסים

117 על פי ערוזבין צד, א. כלומר נהרסו כאחת ונפל עליהם הכותל.

118 זכריה יג, ט.

119 ע"פ בבא מציעא פה, ב.

120 בכ"י ג: "הכחידה תחת לשוננו".

121 תשובתו מצוטטת באהלי-יעקב סי' נ. הציטוט כאן אינו מילולי. התשובה לא פורסמה. ענין דומה נדון גם בשו"ת הרשב"א ח"ד סי' קסת. על ר' אברהם מונסון ראה: שו"ת מהר"ם גאויון, ח"א, עמ' 66-67. דברי יוסף, במפתח.

שתיחן בפתח אחד. והיא טוענת, שאין לה לדור עמה בחצר, כיון שאין מחיצה של כותל בין שני השערים, אלא מחיצה של נסרים. הדין עם מי? תשובה: אנו לא מצאנו בתלמוד שתוכל לערער האשה שלא תגור עם אביו ועם אמו, שהוא חייב בכבודם ובמוראם. ולא אמרו בפי אעפ"י אלא שלא לכופה לעמוד לשרת בפני אביו ובפני בנו, ולפי שהם עמה בבית נצרכה. אך הרמב"ם ז"ל כתב אותו ענין שרמזת, וכך היא¹²² אין רצוני וכו', וכדאי הוא רבינו ז"ל לסמוך עליו, וכזה מורין עכשיו גדולי המורים. ומ"מ אף לפי דבריו ז"ל, בנדון שלפנינו הדין עם הבעל, כיון שאין אמו נכנסת ברשותה כלל, וזו דרה בבית וזו דרה בעליה בדירורין חלוקים. דא"כ אף היא תטעון שלא תדור עמה במבוי או בשכונה וכו'. עכ"ל השאלה והתשובה.

וא"כ מאי אהניא ליה רמאה ברמאותיה? שאף אם אינה בדפוס, ילפינן מציאה מציאה וחפוש מחפוש. והמכחיד דברי חכמים ומשקיען, ישתקע בטיט היון וטיט הרפוש.

עוד כתב וז"ל:

דבר הלמד מענינו דאי מצי נפקא מאי אינו כופה אותה לשרת וכו'. לא ידעתי מה בא לחדש, כי כל זה מבואר להרשב"א ז"ל בתשובתו זאת, באומרו: ובודאי כשהיא עמהם בבית נצרכה וכו'. ופי' דבריו ז"ל, היה הנס מה שכתב האיש הזה, ואין בדבריו חדוש, כי הכל אמר הרב ז"ל דבר והפכו, והפה שאסר הוא הפה שהתיר.

והואיל ואתא לידן, נימא ביה מילתא. דני"ל לומר, דמאחר שהרשב"א ז"ל הסכים לדברי הרמב"ם וגדולי המורים ז"ל שהורו שלא לכופה, מעתה מצוה עלינו לקיים דבריהם וליסדם עפ"י הדין, וקבל האמת ממי שאמרו. שלדעתי אפשר לומר, שאף אם הדין נותן שתוכל האשה לערער שלא תדור עם חמותה, אפ"ה החיא דתניא אינו יכול לכופה שתעמוד לפני אביו נצרכה. שהרי כתב הר"ן ז"ל שם בפי אעפ"י עלה דהחיא, דהיינו דוקא כשאין סמוכין על שלחנו; אבל בסמוכין על שלחנו, כופה אותה לשרת, דלא גרעי מהא דאמרי בגמי' שם קמי אורחי ופרחי מאן טרח. ועתה תמה על עצמך: וכי יכול לכופה שתדור עם האורחים והנכרים אשר באו בשעריה?! זה ודאי אינו. וכיון שכן, היכי אמרי' שיכול לכופה לשמש האורחים הסמוכים על שלחנו?! אלא ודאי ע"כ דירה לחוד

122 בכ"י ג: "וכן היא שאמרי".

ושימוש לחוד. הכי נמי מצינן למימר באביו ובאמו - שאעפ"י שאינו יכול לכופה לדור עמהם, יכול לכופה שתשמעם. שדירה שתמיד יושבים יחד לחוד, ושימוש במקום שאביו ואמו שרויים בו לחוד. ולהכי אצטרך לאשמוענין, שאם אמנם סמוכים על שלחנו אינו יכול לכופה.

ומעתה נסתלקה ראייה זו וליכא למשמע מינה. ואף הרשב"א ז"ל לא כתבה לראיה גמורה. דייקא נמי, דבתחילת דבריו אי ז"ל: אנו לא מצאנו בתלמוד שתוכל האשה לערער וכו'. ואם איתא להאי ראייה, לא היה ליה למנקט מיליה בשלילה ולומי אנו לא מצאנו; אדרבא, עדיפה היה ליה למימר: שמצא ראייה בגמי שכופין אותה לדור עם חמותה. אלא ודאי לא הביאה הרשב"א ז"ל, אלא באומרו: אעפ"י שאין ראייה לדבר זכר לדבר, שאפשר לדחותה כמו שכתבתי.

ומאחר שלא מצינו ראייה ברורה לכופ את האשה לדור עם חמותה, ואדרבא ראינו להרי"ף והרמב"ם וגדולי המורי כעדות הרשב"א ז"ל, שהורו שכופין אותו להוציאה, חובה עלינו לומר שהם אמת ודבריהם אמת, ואולי מצאוה¹²³ לרז"ל, ולא זכינו למוצאה. ואמור מעתה, שמ"ש¹²⁴ הרמב"ם והסכים עליו הרשב"א ז"ל, לא נמצא הפכו בתלמוד, ונשאר הדבר בדבריהם ז"ל כאלו נאמר בסיני. והזוכה מכח מנהג זה כזוכה בדין תורה, כנאמי למשה מפי הגבורה.

ומ"ש והנותן כח להוציאה עליו ראייה וכו' - הנה הרי"ף והרמב"ם וגדולי המורים והרשב"א, זכר כולם לברכה, נתנו לנו עוז ותעצומות לקיים דבר זה. והרוצה לבטל דבריהם, יסתפי¹²⁵ פן ישרפוהו בהבל פיהם.

ומ"ש וגם אם התנו ביניהם שהדירה כדין תורה זהו הדין וכו' - בושנו מדבריו. זקן שכמותו, מומחה לרבים גם מתמול גם משלשום, ירשום ויאמר דברים מרים לנשים קשים כגידין!! וידין ויאמי שאפילו התנת היא על בעלה שהדירה כדין תורה, שתהיה ביד חמותה מסורה לתופסה בכך ולאוחזה בשערה. העבודה, מעולם אדם לא אמרה! ואף אם ייטיב אמריו ונודה לדבריו, ואשה זו הלך תלך ובכה, כאשה שהתנה בעלה¹²⁶ שתדור עם חמותה, נסתרה דרכו אם כה יא, שאף בזו אם יתברר לב"ד שחמותה מצירה לה שתוכל לצאת, אי"כ מה בין זו שהתנה בעלה עמה שתדור עם חמותה לאשה שהתנית עם בעלה שהדירה כדין

123 בכ"י ג: "מצאוה רמוזה".

124 בכ"י ג: "שמ"ש רבינו ירוחם בשם תשובת הרי"ף ז"ל מנהג בתי דינים וכו' ומה שכת"י. נראה שתוספת זאת אין מקומה כאן (מ.ל.).

125 בכ"י ג: "יסתפי מעונשיהו".

126 בכ"י ג: "בעלה עמה".

תורה, הואיל ובשתייהן דינן שוה, שכל הזמן שלא נתברר לב"ד שחמותה מצירה לה, אין שומעין לה. ואם כה יאמר ויתכן להקניטני וילחץ אל הקיר, לומר שזאת שהתנה בעלה עמה שתדור עם חמותה, אף אם יתברר לב"ד בירור גמור שחמותה מצירה שכופין אותה לשבת עם חמותה מכח התנאי. דבר זה רע ומר וישתקע ולא יאמר, לא בכתב ולא בלשון פן יקראנו אסון, כי כרו עליו יחד אבות ובנים ישראל ויהודה, ויאמרו כל העדה לרגום אותו באבני.

ובכן, יקבל את תשובתו במ"ש וז"ל: ואם התנו שתדור עם חמותה דרך אחרת יש לו וכו'. יען כי לא מצא ידו ורגלו להפריש ביניהם באופן דחוק, וכ"ש באופן נאות. לכן הסתיר דרכו ובא ברמאות לומר דרך אחרת יש לו. וכבר חתרתי ותרתי למצוא דרך להפריש ביניהן ע"פ דרכו, ולא מצאתי דרך זה לא סלולה ולא כבושה. ואם הוא זכה ומצא, דרך נשים היא לו, ואנו לא זכינו אליה. תערב לו, תבוסס לו. ומה שהתפאר והשתבח, שהסכימו עמו רוב חכמי העיר י"א¹²⁷ שרי ליה מאריה, שמתוך שבחו שהשביח את עצמו, אנו באים לידי גנותו. כי מעידני עלי שמים וארץ, כי היינו בקהל עם ובמושב זקנים¹²⁸ שקנו חכמה, ובכללם היה אחד העם המיוחד שבעם¹²⁹ ושבהסכמתו נשאנו ונתננו בדין זה בשקלא וטריא, וקרינו עליו בייא בייא, על אשר כתב וחתם עמו לעזרו ולתמכו. וכה יאמי' בהתנצלו: האמת שמעולם לא ראיתי ולא שמעתי רבותי ז"ל שדנו דין זה. האמנם כך יפה לנו וכך חובתינו, ולא שיא' שחכם רשום יטעה בדבר זה.

והשתא במטותא מינייכו, מלכי מינייכו אפרכי, מתון מתון תתקרי דא לכוון, בכולהו הווי ופרכי, מעילא לתתא ומתתא לעילא אפרכי, בדיקו לה בעוקצי וסוכי. אם תשכח רחמין בעיניכו, שדרך יתה בשירי וזמרי, וברוכי יהא שלמא רבא מן שמיא עליכון לחיי אריכי.

נאם עבדא ותלמידא מחוי קידה,¹³⁰ חיים כפויסי.

127 ישמרם אלקים.

128 בכ"י ג: "ובמושב זקנים שקט ושאנן".

129 תורה שלמה לבראשית כו,י. הכוונה לרבי אברהם מונסון הנ"ל ליד ציון הערה 121.

130 תרגום ענייני של החתימה: ועכשיו בבקשה מכס רבותי מלכים וסגנים, תקראו ענין זה בישוב ותעיינו בסוגיה זו היטב, ואם ימצאו דברי חן בעיניכם שלחו אותם בשמחה. ויהי רצון שיבוא שלום רב עליכם מן השמים לחיים ארוכים. נאום עבדכם ותלמידכם המשתחוה...